

Realismus a literární interpretace

Petr Kořítko

Nejobecnějším východiskem následujících úvah je filosofický realismus, velmi tradiční a zcela přímočarý: přesvědčení, že myšlení a jazyk (včetně jejich struktury a funkcí) lze v poslední instanci vyložit jen z našeho zakotvení ve světě, jehož realita nezávisí na nás a jehož distinkce mají zdroj v něm samém. Negativně řečeno, nejsem schopen dát racionální smysl deklaracím o světě jako pojmovém nebo jazykovém konstruktu: vycházejí mi jako sebedestruktivní teze, na nichž nelze založit koherentní postoj. Setkám-li se s nimi ve filosofické diskusi, nezbývá mi než vyžadovat argumenty, které by mi umožnily odstranit tento problém.¹ Naproti tomu když filosofující literáti mluví o jazyku jako o nástroji vytváření nových světů, nechápu to jako podnět k teoretické polemice, ale zajímá mě, jaký specifický rys svého způsobu psaní chce tento autor zachytit tímto idiomem. Pokud jde o teorii, realistické východisko nás nenutí vyhýbat se obrátěnému typu „fikce světa“ nebo „svět Balzakových románů“, případně i říkat se služeb pojmu možných světů pro potřeby literární analýzy – pokud přitom odoláme pokušení přepisovat své metodologické volby tímto metafyzickým významem.²

Obecně vzato vycházím z přesvědčení, že spisovatel v výkonu nespočívá ve množování světů, ale v hledání výrazu pro ně, které z těchto distinkcí, které zakouší v reálném světě: jeho představitost, senzitivita, intelekt a výrazové možnosti budou přitom vždycky zaostávat za skutečnou leností světa a lidského života v něm. Jinými slovy, problém není v nedostatku rozmanitosti světa (která nutí tvůrčího ducha k vynalézání uměleckých distinkcí), ale v omezenosti našeho „promísení s mnohotvárností světa“ (jak říká v jiné souvislosti Franz Kafka).³

Z následujícího textu by mělo být zřejmé, že mé realistické východisko zavazuje a kde je naopak odmítám uplatňovat způsobem, který se přímočaře nabízí. V každém případě jsem si předeslal, že situovat literární

¹ Realistické argumenty jsem se pokusil shrnout v knize *Interpretace a subjektivita*. Praha: Filosofia, 2006, kap. A.I.

² V této věci stojím na stanovisku Saula Kripkeho, viz například jeho *Naming and Necessity*, Oxford: Blackwell, 1972. V Kripkeho střízlivém pojetí jsou možné světy prostě komplexní „způsob, jak by to se světem mohlo být“ (tamtéž, s. 18). Nakolik je tento pojem možného světa funkční v literární teoretické analýze, je závažná metodologická otázka, již se jen letmo dotkneme v kap. III.

³ Srov. Bloom, H. *Kánon západní literatury*, s. 464. Srov. k tomu rovněž moji stať „Samuel Beckett: hledání správně v ty“. *Aluze*, 2007, č. 1 (kap. I.2 Beckett v realismus).

Petr Koátka

dílo do jeho reálných souadnic nemže znamenat nechat ho splynout s jeho prostedím (surítým výsekem života tvorce nebo spoleenství), ani p ípisovat mu literární kvality stejným způsobem, jakým p ípisujeme fyzické vlastnosti objektů nebo mentální stavy jejich nositelů.

I. Pravdivostní podmínky a literární aspirace

Jedním ze způsobů, jak můžeme realista naplnovat svým zájmem o zakotvení literárního díla mezi ostatními projevy našeho života v reálném světě, je objasňovat strukturní a funkční paralely mezi rolí jazyka v každodenní komunikaci a v literárním textu, případně mezi „bžnou“ a literární interpretací. Tento zájem sleduje i paralela mezi pojmem pravdivostních podmínek promluvy a pojmem literárních aspirací textu, kterou jsem se pokusil zdůvodnit na jiném místě:⁴ zde se omezím na co nejstručnější výklad (v něm kterých bodech odlišný od povodní verze). Nejobecnějším východiskem je přesvědčení, že literární kvality nep íslužejí jednotlivým složkám i parametrům textu i díky schopnosti textu vyvolávat specifické účinky: náležejí mu díky roli, kterou hrají v literární organizaci textu, t.j. ve struktuře textu nazírané z hlediska jeho literární funkce. Literární funkcí jednotlivých složek a parametrů textu je působení k výstavbě díla specifickými literárními kvalitami (které se realizují tím, že jsou zakoušeny těmito): to lze vyjádřit tak, že aspirují na tyto kvality.

P íjmout to znamená p ídat literární dílo k tomu typům významových útvarů, jejichž charakteristickým rysem je směřování k určitému druhu naplnění: tak vzniká báze pro analogii mezi pojmem pravdivostních podmínek promluvy a pojmem literárních aspirací textu. Především, literární kvality náležejí textu jako naplnění jeho literárních aspirací, tak jako pravdivost náleží asertivnímu promluvu jako naplnění jejich pravdivostních aspirací (jako výsledek splnění jejich pravdivostních podmínek). Literární povaha aspirací propůjčuje textu status literárního díla, tak jako pravdivostní aspirace udělují promluvu asertivní sílu. Specifikace literárních aspirací textu vymezuje obsah díla (jehož nositelem je text), tak jako specifikace pravdivostních aspirací promluvy (její pravdivostní podmínky) určuje její propozitivní obsah. Regulativní idea vstřícnosti („principle of charity“) nám ukládá zvolit z alternativních souborů literárních aspirací (které jsou ve stejné míře slučitelné s daným textem a s mimotextovou evidencí) ten, jemuž lze přiznat nejvyšší míru naplnění, tak jako vstřícnost v běžné komunikaci znamená zvolit z alternativních interpretací tu, která nám umožní považovat maximum asertivních promluv za pravdivé.

⁴ Koátka, P. Cit. dílo, kap. E.II.2. Vzhledem k tomu kterým polemickým reakcím upozorujím také na ostré odlišení pojmu aspirace textu od pojmu aspirace autora v kap. E.II.3. Teprve na bázi této distinkce si můžeme klást otázku, jakou roli mohou hrát informace i hypotézy o aspiracích autora v identifikaci aspirací textu.

Tolik k funkci ní analogii mezi literárními aspiracemi textu a pravdivostními aspiracemi promluv v „každodenní“ komunikaci. Pokud jde o strukturální vztah literárních a pravdivostních aspirací uvnitř literárního díla, omezím se na konstatování, že pravdivostní aspirace mají své místo ve výstavbě literárního díla výhradně jako součást specifikace jeho literárních aspirací. Například literární aspirací konkrétního úseku textu může být nechat Marii pronést tvrzení, že Heda podvádí Pavla – jinými slovy tvrzení, které je pravdivé právě tehdy, když Heda podvádí Pavla. Literární povaha této aspirace (aspirace nechat hrdinku pronést tvrzení s těmito pravdivostními podmínkami) je dána tím, že má své místo v konstrukci literárního díla. Její netriviálnost (její literární náročnost), je dána tím, že se zpravidla musí sladit s jinými literárními aspiracemi, které má naplnovat tentýž úsek textu (tamtáž vta, kterou pronáší Marie): udržet stylovou jednotu, vyhrtotit konfliktní tón dialogu, signalizovat momentální rozpoložení promlouvající postavy atd.

Tamtáž charakteristika, například inkoherece, hromadění revokací, nepřehlednost nebo zadržávání děje, může být popisována texturálními znaky podle toho, jak identifikujeme literární aspirace textu: buď jako naplnění nebo jako selhání jeho aspirací.⁵ Typickým případem, v němž je inkoherece funkcí součástí literární výstavby díla, je fenomén nespolehlivého vyprávěče, samozřejmě jen tam, kde tuto nespolehlivost nevnímáme jako literární selhání textu, ale jako naplnění specifické strukturální aspirace: totiž aspirace navodit distanci mezi tím, co lze předpokládat o příběhu událostí, a tím, co tvrdí vyprávěč. K tomu, abychom tuto distanci vzali na v úvahu jako konstruktivní součást výstavby díla, úplně stačí, aby byla signalizována v textu a aby nám dávala smysl v kontextu dalších literárních aspirací, které jako interpreté popisujeme textu. Nemusíme kvůli tomu uvádět na scénu dalšího protagonistu, „implikovaného autora“,⁶ který je v konfliktu s vyprávěčem.

U tohoto bodu se možná stojí za to zdržet, protože zavádění takových entit (při rekonstrukci struktury díla) patří k běžným postupům literární teorie. Myslím, že bychom si v této věci mohli uložit jistou zdrženlivost – chceme-li se vyhnout přebujelým konstrukcím a nebezpečí nekonečného regresu. Vyjdu-li z toho, že distancie přítomná v pojmu nespolehlivého vyprávěče předpokládá zvláštní stanovisko, z něhož je možné relativizovat vyprávění, a rozhodnu-li se

⁵ Nenaplnění některé z aspirací signalizovaných textem přitom může být prostě edkem naplnění jiných aspirací textu (a tedy součástí výstavby díla): to je například parodie nebo navozování a frustrace žánrových očekávání.

⁶ Srov. zvl. Booth, Wayne Clayson. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago University Press, 1961; Chatman, Seymour. *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Cornell University Press, 1978, kap. „Discourse: Nonnarrated Stories“ (s. 146–195). Booth zavedl termín implikovaný autor a demonstroval jeho užitečnost mimo jiné právě na fenoménu nespolehlivého vyprávěče.

Petr Koátka

personifikovat toto stanovíšt v nové osob , v implikovaném autorovi, který je jako protíhrá vyprav e sou ástí rozvrhu díla, p ípadn jeho nejužšího významového okolí (sou ástí struktury, kterou musí zachytít kompetentní interpretace),⁷ nemohu u toho skon ít. Musím postulovat další stanovíšt , z n hož bude vnímatelná tato konfigurace (tento personifikovaný konflikt: vyprav versus implikovaný autor). P írozen se nabízí tená jako další implikovaná osoba (držitel zorného úhlu, z n hož je viditelná práv popsaná konfigurace). Ale pokud jsem už jednou p íjal princip, že tyto implikáty díla jsou jeho sou ástí (nebo sou ástí širšího významového celku, který musí být rozpoznán interpretem), dostávám jen složit ější, te už troj lennou konfiguraci uvnít díla (resp. uvnít onoho širšího celku): vyprav -implikovaný autor-implikovaný tená . Pak tedy musím postulovat zvláštní stanovíšt , z n hož bude vnímatelná tato konfigurace. ekle-li n kdo, že te už jde o stanovíšt empirického tená e, který není sou ástí rozvrhu díla, vyvstává otázka, pro najednou opouštíme princip, který jsme v m následovali až dosud, totiž že implikované pozice se mají zahrnout do rozvrhu díla samotného (p ípadn mezi konstrukty, které dílo obklopují jako jeho „nejbližší významové okolí“ a jako takové musí být rozpoznány interpretem). Pokud nám nic nebrání z íci se tohoto principu v této fázi (a kone n vyjít ze sféry abstraktních konstrukt a za ít mluvit o reálných osobách), co nám bránilo na samém za átku, abychom místo postulování implikovaného autora p ímo a e ekle, že literární fungování daného textu mimo jiné p edpokládá, že empirický tená (reálná osoba stojící mimo dílo a neredukovatelná na abstraktní konstrukt) bude schopen vnímat vyprav ovu sníženou v rohodnost?

Myslím, že diskutím o této v ci m že jen prosp t analogie s obecnou teorií významu a komunikace. Ve specifických intencích, které jsou podle intencionální sémantiky nutnou sou ástí komunikativního postoje a spolukonstituují význam promluvy, hrají podstatnou roli reference k reálnému adresátovi i k reálnému mluv ímu samotnému. Jak by asi vypadala Griceova analýza komunikativního postoje (p ípadn Searlova i Schifferova analýza mluv ního aktu),⁸ kdybychom místo reálného mluv ího a adresáta za ali mlu-

⁷ Do struktury díla (kterou samoz ejm nelze zam ovat se strukturou fiktivního sv ta, v n mž je situován dejme tomu p íb h román) zahrnuje implikovaného autora nap íklad S. Chatman, cit. dílo, kap. „Discourse: Nonnarrated Stories“; eský p eklad této kapitoly viz Aluze, 2006, . 3, s. 97–128. Následující úvaha se ale vztahuje í na p ípad, že zvolíme užší vymezení hranic díla, takže implikovaný autor spolu s dalšími postulovanými entitami bude spadat do „bezprost edního významového okolí díla“ (do významové konstrukce vybudované kolem díla, resp. nad dílem), kde je má odhalit kompetentní interpret. Dílo pak budeme chápat jako útvar obklopený svými implikáty: konstrukty, které nejsou jeho sou ástí, ale jejichž identifikace je nutná k tomu, abychom rozpoznali všechny podstatné distinkce uvnít díla.

vit o implikovaných osobách? Uvažujme pro jednoduchost jen o jádru griceovských definic významu promluvy z hlediska mluvčího („speaker's meaning“), které má zachytit podstatu (zejména transparentnost) komunikativního postoje a je široce přijímáno i Griceovými kritiky: mluvčí nemůže mluvit svou promluvou, že p, aniž zamýšlí vyvolat u adresáta přesvědčení, že p, a to na základě adresátova rozpoznání tohoto záměru. Máme před sebou elementární strukturu komunikativního postoje, která je součástí toho, co musí vzít na v domě adresát, aby vznikl komunikativní vztah: a tato struktura podstatně zahrnuje pozice mluvčího a adresáta. Nikoho ale jistě nenapadne tvrdit, že entity, které obsazují tyto pozice, jsou konstrukty generované samotným komunikativním vztahem (nebo generované významem promluvy, která se odehrává v tomto komunikativním vztahu). Jsou to reálné osoby, které aktuálně zastávají role mluvčího a adresáta a v rámci nich zaujímají postoje zahrnující reference k jejich reálným partnerům i k sobě samým. Stejně absurdní by bylo tvrdit, že já jako reálná osoba vysílám za sebe do komunikace abstraktní konstrukt, který se místo mě angažuje ve strukturách toho typu, jaké zachycují Griceovy nebo Searlovy definice: v asertivní promluvě já jako reálná osoba přijímám odpovědnost za záměr vyvolat v jiné reálné osobě nějaké přesvědčení – což mě může mít pro mě osobně reálné důsledky, například tehdy, když tento zamýšlený účinek promluvy bude hodnocen jako manipulace, podvod nebo indiskrece. Právě tak se užitím dané vety v daném kontextu já jako reálná osoba předvádím jako nositel jistých kvalit (jako například kdo, kdo ovládá jistý slovník, kdo se cítí kompetentní zasáhnout do debaty, kdo neváhá oponovat nadřízenému atd.). Jaký by mohlo mít smysl zrušit a uzavřít tuto referenci k reálnému mluvčímu (jako tomu, kdo sebe jako reálnou osobu prezentuje tak a tak) a tvrdit, že touto prezentací se vytváří implikovaný mluvčí jako abstraktní konstrukt, který se uzavírá mezi účastníky v komunikativní situaci? Pro interakci, jejíž součástí je daný komunikativní akt, je přece podstatné právě to, že se v ní daným způsobem prezentuje tato konkrétní osoba, s níž máme tyto a tyto zkušenosti z minulosti, s níž nás spojují tyto a tyto závazky, nároky a pravomoci atd.

U těchto analogií se zdržuji proto, že pojmy, jako je implikovaný i hypotetický i modelový autor nebo tená, se nikdy neodvolávají odkazem na obecnou teorii komunikace: vzhledem k tomu (omezenému) okruhu teorií komunikace, jimiž jsem se až dosud zabýval, to jednoduše nefunguje. Reinterpre-

⁸ Srov. Grice, P. „Meaning“ a další statí z knihy Grice, P. *Studies in the Ways of Words*. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1989; Searle, J. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge : Cambridge University Press, 1970; Schiffer, S. *Meaning*. Oxford : Oxford University Press, 1972. Intencionální sémantice a intencionální stránce Searlovy teorie mluvních aktů jsou v nově vydané kapitole A.III.2 a A.II.2.d mé knihy *Význam a komunikace*. Praha : Filosofia, 1998.

Petr Koátko

tovat odkazy k reálným aktér m (mezi nimiž se odehrává komunikativní akt) tak, že z nich z stanou abstraktní pozice, které jsou sou částí významového rozvrhu komunikativního aktu, by byl um lý manév r, z technického hlediska absurdní, z v cného hlediska zamlžující povahu v cí (tj. toho, co se odehrává v reálné komunikaci). P esn stejn hodnotím analogický tah v p ípad analýzy literárních d l. Obecný záv r zní, že externí parametr je stejn neeliminovatelný v charakteristice komunikativního aktu jako v analýze struktury literárního díla: vymezení obsahu promluvy i díla podstatn zahrnuje reference sm ující do vn jší reálné konfigurace, v níž je tento obsah vyjad ován a p íjímán.

II. Vznik fiktivního sv ta z jazykových význam

Prostedky, které indikují literární aspirace textu a v p ípad jejich napln ní jsou nositeli literárních kvalit, jsou velmi rozmanité: zvuková organizace textu m že aspirovat na nastolení a uchování jistého rytmického schématu, na dosažení jistého emocionálního ú ink u (nap . pocitu úzkosti nebo euforie), na navození i posílení dojmu dramatického spádu událostí atd. Stylová p íznakovost slov a gramatických konstrukcí m že aspirovat na r zné funkce, jako je nep ímá charakteristika románových prost edí a mluv ích, navozování slavnostní nebo naopak uvoln né atmosféry atd. Otázka zní, jak obecn charakterizovat literární funkci tak fundamentální jednotky textu (a zároveň klí ového nositele literárních aspirací), jako je význam v t a propozí ní obsah vyjad ený jejich užitím v konkrétních kontextech. Domnívám se (po vzoru Felixe Martíneze-Bonatiho), že obecná literární aspirace t chto jednotek textu spo ívá v tom, že sm ují k „vypln ní“ pojmové struktury literárním obrazem. Myslím, že explana ní funkce této myšlenky nejlépe vynikne v následující historické konfrontaci:

1) Frege, jak známo, ztotožnil pravdivou propozici (v jeho terminologii „Gedanke“) s faktem.⁹ Vztáhneme-li to k aktu tvrzení, m žeme íci, že jeho specifická pravdivostní aspirace (která se jako sou část asertivní síly – „Behauptungskraft“ – p ímyká k vyjad ené propozici) se napl uje ve faktu. Subjektivn vzato, m ínit v aktu tvrzení ur ítý propozí ní obsah znamená m ínit ho jako reálný stav v cí, jako fakt: a je-li spln n nárok na pravdivost („Wahrheitssanspruch“), který vznáším aktem tvrzení, pak se mi skute n da í m ínit (propozí n í identifikovaný) fakt.

2) Husserl uvažuje o analogickém typu napln ní, k n muž sm uje komunika tivní, nebo také mimokomunika tivní myšlenkový akt: tímto napln ním, které

⁹ Srov. Frege, G. „Der Gedanke. Eine logische Untersuchung“. In Frege, G. Logische Untersuchungen. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1966.

má rovněž co dlat s fakticitou jistého stavu v cí, ale není samotná pravdivost, nýbrž zkušenostní zážitek specifického druhu, v němž se pravdivost tvrzení i soudu osvědčuje. Konkrétně ji: souzení jako pouhá pojmová operace, právě tak jako mínění obsahu tvrzení (nebo interpretovo uchopení obsahu tvrzení) jako pouhé pojmové struktury je pouze předjímáním zážitku, v němž je mi dán samotný předmet tvrzení i soudu (předvádí se mi ve své samodanosti – „Selbstgegebenheit“). Do té doby je souzení i mínění propozice ního obsahu asertivní promluvy prázdné (jde o „leere Urteilsmeinung“, resp. „leere Urteilsintention“, v případě jazykových aktů i jejich interpretace „leere Bedeutungsintention“). Tomuto zakoušení předmetu soudu i tvrzení v jeho samodanosti říká Husserl „evidence“ a trvá na tom, že základním druhem predikativní evidence (na níž jsou ostatní druhy předveditelné) je evidence singulárních tvrzení i soudů. To, co je v subjektivním ohledu naplněný soud, je pak v objektivním smyslu „kategorikálně zformovaná předmetnost“,¹⁰ jinými slovy fakt, tak jako u Fregeho. Rozdíl je, jak vidíme, v tom, že u Husserla nám fakt není předstupný na základ pouhé pravdivosti propozice jako pojmové konstrukce, k níž zaujímáme postoj, ale díky vyplnění této konstrukce zkušenostním zážitkem.

3) Martínez-Bonati¹¹ přenáší ideu „naplnění“ významu (chápaného jako pojmová konstrukce) do sféry konstituce fiktivního světa literárního díla: jde tedy o specifický způsob naplnění významu v tak jakožto užitých v konkrétním literárním kontextu (což je analogie významu promluv v běžné komunikaci). V tomto kontextu je vyplněním reprezentativní složky významu v daném užití (tj. vyplněním vyjádřené propozice) literární obraz: Martínez-Bonati mluví o „zřízení významu v obraz“. Výraz „zřízení“ (zde jako v jiných kontextech) zní velmi sugestivně, ale byl by zavádějící, kdyby navozoval představu, že význam jako konceptuální útvar předstává být jednotkou výstavby literárního díla a v interpretaci se rozplyne v obraze.¹² Proto mi stále připadá nevýstižnější husserlovský termín „naplnění“ („Erfüllung“): pojmová struktura se vyplňuje (a tak imaginativně realizuje) v obraze.¹³ Druhá výhrada se týká

¹⁰ Srov. k tomu například Husserl, E. *Formale und transzendente Logik*. Haag : M. Nijhoff, 1974, s. 120, 151, 169, 176 aj.

¹¹ Tato část mých úvah je inspirována zejména tím, jakým Felix Martínez-Bonati využil Husserlův pojem naplnění na poli literární teorie. Srov. jeho *Fictive Discourse and the Structures of Literature. A Phenomenological Approach*. Ithaca : Cornell University Press, 1981.

¹² Srov. Davidsonovo trvání na neeliminovatelné roli „prvního“ (rozuměj: doslovného) významu v jeho teorii metafory: Davidson, D. „What Metaphors Mean“, in Davidson, D. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford : Clarendon Press, 1984; srov. též revidující komentář v Davidson, D. „Locating Literary Language“, in R. W. Dasenbrock (ed.), *Literary Theory After Davidson*. University Park : The Pennsylvania State University Press, 1993.

Petr Koátko

toho, že propozici ní obsah se podle Martíneze-Bonatiho „zcižuje“ (realizuje) v obraze, jen pokud je singulární: „obecné významy“ se nenaplní v obrazech a jejich tenáská recepcie je záležitostí „pouhého porozumění“ (chápaného jako individuální intelektuální uchopení dané pojmové struktury).¹⁴ Pokud jde o m, nevidím nic, co by nám bránilo říci, že obecná propozice vyjádřená užitím v ty „víno je hlubší nežli pohár“ (V. Holan, Dv jezera) nebo „[Struldbrugové] jsou umínění, popudliví, chamtiví, mrzoutští, ješitní a žvaniví“¹⁵ navozuje – jako součást tenáské realizace básně i románu – imaginativní obraz, který má být prožíván stejně intenzivně jako obraz navozený singulární propozicí.

Sledujeme-li tedy různé podoby chápání fakticity jako výplně určité pojmové, resp. jazykové konstrukce od Fregeho přes Husserla k Martínezovi-Bonati, přecházíme od faktu jako naplnění konkrétní propozice n vymezené pravdivostní aspirace k pojmově artikulovanému zkušenostnímu zážitku jako naplnění kognitivní aspirace (směrování ke kognitivně krytému soudu nebo tvrzení) a odtud k imaginativnímu vyplnění pojmové struktury jako uskutečnění literární aspirace. Vztah mezi významem v ty a jeho naplněním v husserlovsko-bonatiiovském smyslu je pro nás dalším příkladem rozestupu mezi literární aspirací a jejím naplněním. Význam v ty (při jejím užití v konkrétním kontextu) vymezuje jednu z literárních aspirací daného úseku textu: a naplnění této aspirace má být narušeno i tam, kde je zcela jednoznačná (obraz má být mdlý, rozedněný přemírou slov, zastřený nepřehlednou gramatickou konstrukcí nebo oslabený banalitou použitého klišé). Ale totéž, co způsobuje selhání obrazotvorné aspirace v ty, má zároveň fungovat jako prostředek naplnění jiné literární aspirace, jejímž nositelem (a indikátorem) je tatáž v ta: například ilustrovat charakteristickou vlastnost nebo momentální rozpoložení mluvčího, tj. postavy nebo vyprávěče (jeho mnohomluvnost, samolibost, neohrabanost, zmatenost, rozpaky atd.). A naplnění této aspirace má být prostředkem k naplnění další aspirace (například vyvolat soucit nebo komický efekt).

¹³ Z druhé strany pak můžeme říci, že podmínkou tení textu jako literárního díla je zaujetí postoje, který směruje k vyplnění pojmových konstrukcí obrazy (nebo v něm tento pohyb alespoň dostává volný průchod). Tato podmínka je nutná, ale nikoli dostačující, vzhledem k tomu, že významy mohou vyvolávat obrazy i v „každodenní“ interpretaci promluvy bez literárních aspirací.

¹⁴ Tím se narušuje korelace mezi Husserlovou evidencí a Martínezovým obrazem, protože u Husserla mají i obecné soudy odpovídající typy evidence – které ovšem v poslední instanci kotví v evidenci singulárních soudů (a to v předpredikativní evidenci); srov. *Formale und Transzendente Logik*, par. 82–84.

¹⁵ Swift, J. *Gulliverovy cesty*. P. el. A. Skoumal. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1958, s. 301.

P ijmeme-li Bonatiho aplikaci Husserla a nenecháme se svést na zcestí termínem „zcižení“ (v.v.), dostaneme jednoduchý výklad zp sobu, jakým propozí ní obsahy (vyjád ené užitím v t v daných kontextech) p íspívají do výstavby literárního díla. Jak jsme práv vid li, v bec to nemusí znamenat, že se p ímo a e a hladce vypl ují obrazy, které vytvá ejí (nap íklad) fiktivní románový sv t. Práv tak se konven ní významy v t nemusejí p ímo a e p enášet do propozí níh obsah vyjád ených jejich užitím: platí-li to v každodenní komunikaci, není d vodu, pro by to m lo být jinak v literárním kontextu. Pokud je jazyk užit zp sobem, který se vzpírá konven n fixovaným funkcím v t, komplikuje se samotné vyjad ování význam , a samoz ejm tím spíše jejich realizace v obrazech. A tyto dysfunkce, toto zadržávání a zp tné nárazy v soukolí mechanismu generujícího významy a obrazy m že být zdrojem zvláštních zážitk – toho druhu, jaké zaznamenává Hegel v p ípad , kdy se standardní subjekt-predikátová forma v ty st etává se spekulativním obsahem, v n mž se reflektuje procesuální povaha bytí a ruší tradi ní substan n atributivní schéma.¹⁶ V rámci ur íté literární konstrukce se takové kolize mohou stát ú inným prost edkem výstavby jistého obrazu sv ta, nap íklad prost edkem reprezentace sv ta jako bezb ehého chaosu, v n mž není místo pro stálost a ur ítost smyslu, a tedy ani pro významovou kontinuitu jednání a vyjad ování: to je p ípad Beckettových vrcholných prozaických text (zejména jeho románové trilogie), o nichž se zmíním za chvíli.¹⁷

III. Intervence reality do obsahu díla: empirický autor jako vztažný bod interpretace a zapl ování narativních mezer

Tyto „extrémní“ možnosti vyhrocují problém identifikace literárních aspirací textu. Jaká kritéria rozhodují o tom, zda mnohomluvnost nebo toporné v tné konstrukce nebo formula ní klíšé, která oslabují obrazo-tvornou funkci textu, nebo dokonce rozpad samotných elementárních funkcí v ty (její schopnosti vyjad ovat ur ítý propozí ní obsah s ur ítou výpov dní silou), jsou literárním selháním textu nebo naopak nositelem jeho osobitých literárních aspirací? Nejp ímo a ejším ešením je u ínit základním vztažným bodem interpretace textu jeho empirického autora a ztotožnit literární aspirace textu s aspiracemi této osoby. Otázka pak zní, zda s ohledem na ostatní autorovy texty, ale také na biografické a obecn kulturní okolnosti vzniku díla, na autoraova publicistická

¹⁶ Srov. Hegel, G. W. F. Fenomenologie ducha. P el. J. Pato ka. Praha : Nakladatelství SAV, 1960, s. 84–86. Více se o tom pokouším íci ve stati „Kritika tradi ní v tné formy ve Fenomenologii ducha“. In Místo Fenomenologie ducha v sou asném myšlení. Eds. J. Kuneš, M. Vrabec. Praha : Argo, 2007, s. 251–264.

¹⁷ Tímto motivem se podrobn zabývám ve stati „Samuel Beckett: hledání správné v ty“. Aluze, 2007, . 1, s. 24–41.

Petr Koátko

nebo privátní vyjádění atd. mžeme textu oprávněně n p ípsat ty í ony literární aspirace. To je pozice p ímo arého intencionalismu. Nap íklad v p ípad textu Samuela Becketta dáva tento obrat k empirickému autorovi jasné výsledky. Beckettova prohlášení o sv t jako univerzálním chaosu, v n mž není místo pro kontinuální životopis („Nikde nevidím ani stopu n jakého systému“), jeho kritika Franze Kafky za ned slednost (Kafkovi hrdinové „jsou sice ztraceni, ale nerozpadají se na kusy“¹⁸), Beckettovo odmítání tradi ních narativních technik jako prost edk k retušování chaosu a k vytvá ení iluze ádu, jeho kritika mistr t chto technik (na prvním míst Balzaka) jako manipulátor a literárních konstruktér , to vše vytvá í dobrou bázi pro pochopení role, jakou v Beckettově románové trilogii nebo v jeho novelách¹⁹ hrají kontradikce, neustálé revoluce, kolapsy všech náh h na vypráv ní p íb hu, rozklad referen ní role zájmena první osoby atd. Jsou to prost edky k zobrazení toho, co jsme schopni vnímat, myslet a d lat v situaci univerzálního chaosu, k emu je nám v takové situaci jazyk, nau ené vzorce chování, poz statky humanitního vzd lání atd.

V takových p ípadech tedy od vodn é hypotézy o literárních aspiracích autora slouží k identifikaci literárních aspirací textu. Na opa ném pólu stojí takzvaný hypotetický intencionalismus: aspirace autora nejsou v ádu interpretace zdrojem, ale produktem identifikace aspirací textu. Sou ástí interpretace textu je konstrukce hypotetického autora jako nositele takových intencí í aspirací, že daný text m že být pokládán za jejich nejlepší možné napln ní. To je základem instrumentalistické teorie interpretace G. Currieho, klí ového p edstavitele hypotetického intencionalismu.²⁰ Vycházejí-li nám n jaké aspirace, které zkusmo p ípisujeme textu (a tedy, v Currieho pojetí, hypotetickému autorovi jako našemu konstruktu nad textem) jako nenapln é, m li bychom zkusit jinou interpretaci. To m žeme formulovat jako specifickou variantu principu vst ícnosti pro sféru literární interpretace: ze všech dostupných interpretací je t eba volit tu, z níž hypotetický autor vychází jako nositel takových aspirací, že je m žeme v maximální mí e (tj. ve v tší mí e než u alternativních interpretací) považovat za napln é. Jinými slovy, máme dát p ednost interpretaci, která maximalizuje napln ní literárních aspirací p ípisovaných (v této interpretaci) textu, a tedy i hypotetickému autorovi jako derivátu textu. Interpretace zde nepodléhá jiné restrikci, než je požadavek produktivního tení: ze všech soubor aspirací, které bychom mohli p ípsat textu, máme volit tu s minimem neproduktivních element , tj. nenapln ých aspirací.

¹⁸ Odkazy viz v citované stati „Samuel Beckett: hledání správné v ty“.

¹⁹ Jednotlivé díly Beckettovy trilogie (Molloy, Malone umírá, Nepojmenovatelný) v p ekladu T. Hrácha vydalo pražské nakladatelství Argo v letech 1996–1998; pokud jde o novely, viz Novely a texty pro nic, p eklad M. Jan a T. Kaušitz, Volvox Globator, Praha 1995.

Naproti tomu přímá a explicitní intencionalistický interpret není postoj uznává aspirace empirického autora jako restriktci omezující volbu interpretace:²¹ do evidence ní báze interpretace, a tedy také mezi jejími limity, vstupuje všechno, čímž se odvodní naše hypotézy o zámerch empirického autora. To neznamená, že interpret nemá usilovat o maximálně produktivní řešení (o řešení, které mu v nejvyšší možné míře odpovídá literární kvality textu), ale toto úsilí je limitováno tím, čímž se může soudit o autorových zámerch. To vystihuje tato verze principu vstřícnosti: ze všech interpretací, o nichž lze ve stejné míře předpokládat, že popisují textu aspirace totožné se zámerem empirického autora, je třeba zvolit tu, která maximalizuje množství naplněných aspirací.

Podobně, pokud se pokouším shrnout charakteristické rysy obou konkrétních pojetí literární interpretace ve dvou verzích principu vstřícnosti, spočívá v tom, že v této podobě je možné vztáhnout k obecné teorii interpretace, z níž jsem předvedl ideu vstřícnosti jako základního regulativního principu. Vstřícnost („charity“) považuji spolu s Davidsonem za podstatný rys interpretačního postoje, bez něhož by interpretace byla beznadějná podnik: různé typy diskursu se pak liší tím, na jakou hodnotu se orientuje interpretační vstřícnost.²²

Významným společným rysem obou verzí intencionalismu, a tedy i obou podob interpretací vstřícnosti, je způsob, jak se v nich uplatňuje princip koherence. Oběho vztahují k souboru autorských intencí, a nikoli k fiktivnímu svetu literárního díla, což považuji za nespornou metodologickou přednost. V obou případech má interpretace hledat maximálně koherentní soubor intencí (aspirací), které lze předepsat autorovi, a už hypotetickému nebo reálnému. To je něco jiného než maximalizovat koherenci fiktivního sveta díla nebo příběhu, který se v tomto svetu odehrává, protože součástí koherentního souboru autorových aspirací může být umístění příběhu do inkoherentního sveta (do sveta, v němž je permanentně porušován zákon sporu), předpokládá zkonstruovat inkoherentní uvažujícího a promlouvajícího vypravěče. Nejpravděpodobnějším příkladem, který jsem schopen uvést, jsou Beckettovy prozaické texty, o nichž byla řeč výše.

²⁰ Srov. zvl. Currie, G., „Interpretation and Objectivity“, *Mind*, Vol. 102, 1993.

²¹ Srov. například Iseminger, G., „Actual Intentionalism vs. Hypothetical Intentionalism“, *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 1996, č. 54.

²² V případě běžné komunikace je touto hodnotou maximalizace racionality a koherence celkového (komunikativního i mimokomunikativního) chování mluvčích a maximalizace komunikativní kooperativnosti mluvčích (ve smyslu Griceových „konvergenčních maxim“). V případě teoretické diskuse je touto hodnotou maximalizace racionality a explanační síly posuzované teorie a teze; v případě literární interpretace maximalizace literární hodnoty textu (což zahrnuje maximalizaci naplnění jeho literárních aspirací). Více o tom v mé knize *Interpretace a subjektivita*. Praha: Filosofia, 2006, kap. E.II.4.

Petr Koátko

Toto umístění požadavku koherence do sféry autorských intencí a obecní uznání autorských intencí jako podstatného vztažného bodu interpretace se osvědčuje i v řešení takových problémů, jako je zaplnění narativních mezer: míst, která jsou ponechána prázdná na úrovni toho, co je explicitně řečeno v textu,²³ a jejichž zaplnění je podstatné pro literární funkce textu. Mezery tohoto druhu patří k široce diskutovaným naratologickým tématům: pokud nebude odvěci předem se zabezpečit proti možným konfuzím. Za prvé, zdaleka ne všechny otázky, které dokážeme vyslovit (a nedokážeme zodpovědit) nad literárním textem, vyznačují prázdná místa v díle. Při zkouškách konce hry se údajně jeden z herců Becketta zeptal, zda chlapec, o němž vypráví postava jménem Hamm, je totožný s jinou postavou hry v době jejího mládí (zda je to mladý Clov). Beckettova odpověď, jak ji zaznamenal Stan Gontarski, zněla: „Nevím, jestli je to příběh mladého Clova nebo ne. Jednoduše nevím.“²⁴ Otázka zní, zda tuto odpověď máme chápat jako výraz autorovy nevdomosti nebo bezmoci vzhledem k dílu (ve shodě s Beckettovým vlastním „programovým“ prohlášením, že je „ignorant“ a „impotent“ – v kontrastu s autory jako James Joyce, kteří jsou „omniscient“ a „omnipotent“). Je tady opravdu něco, co by ve hře mohlo být určeno a není, a co by měl za autora vyřešit kompetentní interpret, případně režisér? Beckettova pozice je podle všeho opačná: hra nevymezuje žádný prostor, který by měl být obsazen faktem daného druhu, takže otázka je bezpředmětná.

Za druhé musíme mít na paměti, že na která prázdná místa principiálně nemají být zaplněna: to, že je text v daném ohledu nenasycený, je podstatnou součástí výstavby díla. Například v posledním díle Beckettovy románové trilogie vyprávění nastoluje velmi naléhavou otázku své identity nebo neidentity s jednotlivými postavami (tato otázka dokonce překračuje hranice trilogie, protože mezi kandidáty na identitu s vyprávěním se hlásí i postavy z jiných Beckettových próz). Na rozdíl od předchozího příkladu jde o otázky, které skutečně vystávají, a to nejen nad dílem, ale v díle samém, a jsou zde kladeny velmi naléhavě. Fakt, že zůstávají nezodpovězeny, můžeme zcela přirozeně komentovat tak, že dílo obsahuje prázdná místa: nelze je ale zaměňovat s mezerami,

²³ Přesněji: na úrovni toho, co je explicitně řečeno v textu nebo k němu lze odtud dojít inferencí. To navozuje otázku, jaká logika řídí inferenci v daném literárním útvaru, například: je přípustné doplňovat konstrukci fiktivního světa (z toho, co je explicitně řečeno v textu) za pomoci zákona vyloučení třetího, zákona dvojité negace v „kontroverzní“ podobě $\sim\sim p \rightarrow p$, principu $((p \rightarrow q) \& (\sim p \rightarrow q)) \rightarrow q$; principu $\sim\forall x(Fx) \rightarrow \exists x(\sim Fx)$ atd.? Nebo je tento způsob doplňování světa románu „stavěním na vodě“ a měli bychom jej odmítnout z důvodů analogických s těmi, kvůli nimž intuicionisté kritizují uplatňování uvedených principů v matematice?

²⁴ Viz J. and E. Knowlson (eds.). *Beckett Remembering, Remembering Beckett*. New York: Arcade Publishing, s. 260–1.

kteřé má zaplnit kompetentní interpret. Nerozhodnutelnost takových otázek, především nevynečitelnost vypravěva subjektu (neurčitost reference zájmena „já“ v jeho užitích v daném textu) patří ke konstitutivním prvkům struktury díla.

Teprve v této konfrontaci vynikne závažnost faktu, že některé mezery (místa ponechaná prázdná na úrovni toho, co je explicitně řečeno v textu) vyžadují doplnění a že tento úkon je podstatnou podmínkou porozumění textu. Rozhodnutí o tom, zda ve svém románu nebo dramatického díla je pravdivá propozice *p*, která v textu není explicitně vyjádřena (*p* i když není vyjádřena ani propozice $\sim p$), má být nezbytné pro pochopení kauzální souvislosti děje, motivace a psychologické kontinuity jednání postav, významu různých nářeků v konverzaci postav i v komentářích vypravěče atd.

Z intencionalistické pozice jde o to zaplnit mezery, a tím kompletovat dílo tak, aby nám jako celek, tj. v etně obsazených mezer, vycházelo jako úspěšně naplněný koherentní soubor autorských intencí (a už intencí empirického autora nebo hypotetického autora, kterého přibíháme konstruujeme nad textem). To je něco jiného než pojímat mezery jako místa, jimiž do díla přímo vstupuje náš obraz světa (jak je tomu u Marie-Laure Ryanové) nebo obraz světa sdílený v době a prostoru vzniku díla (na tom je založena známá Lewisova definice pojmu „pravdy v díle“).²⁵ Požadavek integrovat fiktivní svět díla do našeho, případně dobového obrazu světa, a to „kam až to patří“ (to znamená pokud to bude koherentní s tím, co je explicitně řečeno v textu), dává smysl u tradičního realistického vyprávění, ale je zcela neaplikovatelný na texty typu Beckettovy románové trilogie. Jejich svět je evidentně konstruován jinak než obecně sdílený obraz světa s jeho kauzálním řádem a přibíháme identickými bytostmi schopnými kontinuálního jednání: jak jsem připomněl výše, pro Becketta je tento obraz fikce, na jejímž udržování se nehodlá podílet. Za druhé, autor, kteréhož metodou patří hromadění kontradikcí²⁶ evidentně nevytváří logicky koherentní fiktivní svět, a tedy něco, co bychom mohli doplnit se z etelem na koherenci celku.

Přímě a e realistický způsob zaplnění prázdných míst, pro nějž je každá narativní mezera příležitostí k expanzi našeho (případně dobového) obrazu světa, i s jeho směřováním ke koherenci, do světa díla, tedy z etejm neobstojí jako obecný princip. Mnohem plodnější se zdá sledovat koherenci souboru literárních aspirací, které jako interpreté přepisujeme autorovi (a už reálnému nebo hypotetickému),²⁷ a tomuto požadavku podílet se na zaplnění prázdných

²⁵ Srov. Ryan, M. L. „Možné světy v soudobé teorii literatury“. Česká literatura, 1997, s. 45. Lewis, D. „Truth in Fiction“. In též. Philosophical Papers. Vol. 1, Oxford University Press, 1983 (Lewisovým pojmem „truth in fiction“ se podrobněji zabývám v kap. E.II.1 knihy Interpretace a subjektivita).

²⁶ Odkazy viz v mé stati „Samuel Beckett: hledání správné vety“, zvl. v části I.1 a II.3.

Petr Koátko

míst. Je to p ímá analogie k ur ování nep ímých význam typu griceovských implikatur. V našem postupu od doslovného významu promluvy k rozpoznání jejího nep ímého významu hrají podstatnou roli jistá p esv d ení o kontextu promluvy a o sv t obecn . Ale tuto roli mohou úsp šn sehrát jen ta p esv d ení, o nichž m žeme p edpokládat, že s nimi ve svém komunikativním zám ru po ítal mluv í jako s tím, co nás dovede k zamýšlenému nep ímému významu. Z etel interpreta k zám ru mluv ího je klí ový, integrující prvek Griceova výkladu fungování implikatur.²⁸

V tomto závažném ohledu tedy hypotetický a p ímo arý intencionalismus ob stojí stejn úsp šn a spole n prokazují plodnost intencionálního slovníku v teorii literární interpretace. Moje preference pro p ímo arý intencionalismus vychází z p esv d ení, že stejn jako mluv í v b žné komunikaci také autor literárního díla (konkrétní individuum se svou reálnou biografií) si zaslouží respekt jako partner v našem spole ném pokusu o dorozum ní a není d vod hledat n co lepšího (produktivn jšího, operativn jšího). Jinými slovy, nevidím d vod konstruovat autora jako derivát textu, a nutit se z „metodických d vod “ zapomenout, že naopak text je produktem autora. Je-li nám (t eba jen velmi nep ímo a velmi fragmentárn) dostupný autor jako reálná bytost zakotvená svou zkušeností, sensitivitou, p edstavivostí a intelektem ve sv t , který s ní sdílíme, pro bychom se m li spokojit s n ím tak mdlým a neuživým jako je teoretický konstrukt zvaný „hypotetický“ nebo „modelový autor“? A pro bychom se sami, pro pot eby svého obcování s textem, redukovali na n co tak chudokrevného, jako je „modelový tená “? To není výzva k odsunutí textu z pozice vlastního p edm tu interpretace (a tedy útok na princip centralnosti textu²⁹): to je jen výraz p esv d ení, že literatura by se snad nemusela ucházet o za azení mezi ty sféry komunikace, které nás redukují na abstraktní role nebo na deriváty nadosobních mechanism . Jinými slovy, nemyslím, že bychom m li d lat všechno pro to, aby literární interpretace rozší ovala hranice odosobn ých sfér diskursu – k emuž neodvratn sm ujeme, pokud metodicky vytla ujeme reálné autory z pozice vztažných bod interpretace ve prosp ch neosobních konstrukt a apelujeme na tená e, aby se sám redukoval na takový konstrukt (na vykonavatele role vymezené textem chápaným jako „stroj na výrobu modelových tená “³⁰).

²⁷ P ímo a í intencionalisté musejí navíc udržovat koherenci souboru aspirací, které p ípí sují empirickému autorovi, se všemi informacemi, které o n m mají.

²⁸ Srov. Grice, P. „Logic and Conversation“. In týž. *Studies in the Ways of Words*. Harvard University Press, 1989.

²⁹ Tak chápe zájem o empirického autora v interpretaci textu Gregory Currie v citovaném lánku. Viz o tom více v mé knize *Interpretace a subjektivita*, cit. vyd., s. 403–404.

³⁰ Srov. Eco, U. „Autor a jeho interpreti“. In týž. *Mysl a smysl*. P el. J. Fiala, Z. Frýbort. Praha : Nadace Dagmar a Václava Havlových, 2001, s. 150.

Nevidím k tomu jediný dĕvod. Pokud jsem schopen dohlédnout, žádná esence literatury, žádné transcendentální podmínky literární interpretace neimplikují, že interpreta ní konkretizace díla musí být nĕčím, co si mezi sebou vy izují modelový autor a modelový tená , resp. co se odehrává ve vzájemném generování takových konstrukt .³¹ Právĕ tak nás v „každodenní“ komunikaci nic nenutí odevzdat interpretaci nadosobnímu mechanismu (konven nĕ fixovaným jazykovým pravidlĕm, která se aplikují na promluvu a dávají jako output její význam, nezávisle na tom, co mĕžeme pĕdpokládat o zámĕrech mluvčího). Každodenní komunikace z nás ne inĕ orgány Jazyka, tak jako literární interpretace z nás ne inĕ nástroje fungování i sebevýkladu Textu. Mluvčí a posluchač , autor a tená jako reálné bytosti sdílející (pĕes všechnu rĕznost místa a času) tentýž reálný svĕt, to je dobrá a plodná konfigurace, v níž má promluva i literární dílo pĕiležitost sehrát dĕ stejnou roli – a není dĕvod pĕekřývat nebo výt sĕovat tento rozvrh umĕlými teoretickými konstrukcemi.

Realism and literary interpretation

The author demonstrates various applications of the concept of literary aspirations (introduced as a functional analogue of the truth conditions of utterances). Following Husserl and Martínez-Bonati, he specifies the aspirations indicated by propositional contents expressed by sentences (as used in literary texts) by means of the notion of „Erfüllung“ (in analogy to the fulfilment of conceptual structures by evidence). Despite sharp distinction between the text's and the author's aspirations, he defends the role of references to the empirical author in the specification of the text's literary aspirations.

Základem tohoto článku byla pĕednáška, s níž jsem vystoupil v září 2007 na Filozofické fakultĕ UK v rámci profesorského řízení. Dĕkuji ústnĕm diskuse za inspirativní kritiku a prof. Vladimíru Svatošovi za laskavou nabídku k publikaci ve Svĕtĕ literatury. Starší verze textu mezitím vyšla ve sborníku (v novaném Pavlu Cmorejovi) *Svĕt jazyka a svĕt za jazykom*. Ed. T. Marvan a M. Zouhar. Bratislava : Filozofický ústav SAV, 2007.

³¹ Srov. k tomu mou knihu *Interpretace a subjektivita*, s. 395–396.